

SEĆANJA JEDNOG BORSKOG PRINUDNOG RADNIKA

I

Predgovor

Tužan je u sećanju ostao „radnom službom“ nazvan prinudni rad, a u njegovoj povesti posebno poglavlje zavređuje sudbina borskih četa, borski prinudni rad u celini, put smrti pri povratku i masakr u Crvenki. Te događaje su mnogi opisali. O borskim logorima do sada je napisana čitava literatura. Evo nekoliko naslova koji su do sada objavljeni: Palašti Šandor (Palásti Sándor Budapest): „Roman o borskom putu smrti“, Gervai Šandor (Gervai Sándor Jeruzsálem): „Za tim vremenom nećemo plakati“, Derd Istvan (György István): „Bez oružja na vatrenoj liniji“, Žuta knjiga (zbirka zapisničkih izjava), izdanje Saveza zajednica jevreja Jugoslavije „Ti si svedok“, Gardoš Lajoš (Gárdos Lajos Tel Aviv) „Zločini okupatora nad jevrejstvom“ objavljeno 1954. godine u listu „Novi istok“, kao i niz drugih objavljenih napisa, sačinjavaju takozvanu borsku literaturu.

Ovi radovi, svaki ponaosob, bave se događajima koji se tiču uske grupe ljudi u različitim logorima. Oni ne daju sveobuhvatnu sliku tužne borske istorije u odnosu na njegov međunarodni značaj. Ne govore o sudbini i čemernom položaju više hiljada italijanskih, grčkih, poljskih i srpskih vojnih i političkih osuđenika na prinudni rad.

Od oko 20.000 borskih prinudnih radnika, iz matične Madarske, bilo je oko 5 000, zatim 600 zakarpatskih ukrajinaca, najmanje 600 jugoslovenskih jevreja iz okupirane Bačke i 300 nazarena, subotara, pripadnika sekte „jehovina braća“ i pripadnika drugih hrišćanskih sekti.

Neophodno je jedno uvodno objašnjenje zbog čega je Bor, mali grad u Srbiji, za vreme nemačke okupacije postao jedan ogroman koncentracioni logor.

Bor je u to vreme bio jedan od najvećih rudnika bakra u Evropi. Za vreme nemačke okupacije on je postao jedan od centara takozvane „Organisation Todt“ (O. T.) Jedan od zadataka te organizacije bila je izgradnja železničke pru-

ge uskog koloseka od Bora do Beograda u cilju transporta koncentrata bakarne rude. Organizacion Todt je 1942. god. izgradila prve barake koje su bile namenjene za smeštaj grčkih osuđenika na prinudnom radu. O. T. je 1943. godine uputila zahtev Madarskoj Kraljevskoj vladi, za isporuku jevrejskih osuđenika na prinudni rad. Tako je formirana takozvana b o r s k a radna služba.

U proleće 1943. godine na osnovu zakona o progonu rasa po godištima, od mladih ljudi jevrejskog obeležja i rezervnog vojnog kadra, sastavljene su i poslate u Bor radne čete koje su imale brojne oznake: (V,1 — V,2 — V,3 — V,4 odnosno 101/60, 61 — 36).

U transportu avgusta meseca u Bor je stiglo 3 000 prinudnih radnika. U maju 1944. godine stiglo je novih 3 200 ljudi. Neposredno pre povratka u Boru i okolini bilo je oko 6 200 prinudnih radnika iz Madarske.

Na osnovu nemačko — madarskog sporazuma za svakog pojedinog prinudnog radnika, Nemci su trebali davati nadoknadu u određenim količinama rudnog koncentrata. Konkretno, dva kilograma hroma ili 80 kgr. starog gvožđa po čoveku.

Medutim, troškove boravka i opskrbe, hortijevksa vlada je morala Nemcima nadoknaditi. I dok se nacisti nisu previše trudili da ispune svoj deo obaveza, madarska vlada je uredno plaćala svoj deo obaveza u ovoj „trgovini“.

Sve više fašizirana madarska vlada (Csatay), slala je u Bor hiljade i hiljade ljudi, koristeći priliku da se na taj način oslobodi iz društva otpisanih „nepoželjnih elemenata“ — sa uverenjem da većina neće dočekati kraj rata a i da bi nacistima i njihovim domaćim slugama, dokazala svoj antisemitizam.

II

Koncentracioni logori u Boru, počeli su se graditi tokom 1942. godine. O. T. je u samom gradu i u okolini od zeleno obojenih baraka švedskog tipa, gradila logore. Logori su bili raspoređeni od Bora prema Žagubici u dužini od oko 30 km. pored trase železničke pruge u izgradnji. Davana su im zvučna imena. Centralni logor koji se nalazio u samom Boru i u kom je bila smeštena i madarska komanda, zvao se „Berlin“. Ostali su se zvali: „Minchen“, „Graz“, „Bregens“, „Vorarlberg“, „Innsbruck“, „Westfallen“, „Heidenau“ itd. (Kakva je to ironija bila, konc. logorima davati imena gradova i predela koja su bila poznata po svojim lepotama.)

Smeštaj po barakama bio je sledeći: U ogromnim dvoranama bili su postavljeni trospratni drveni ležaji.

Oficiri i vojnici čuvari, imali su posebne barake u kojima je smeštaj bio na višem, kultivisanijem nivou. Sličan smeštaj su imali i pripadnici. O. T. koji su bili pridodati svakom logoru. U delu logora, u kome su bili smešteni oficiri i čuvari, nalazile su se i kuhinje, lekarske ordinacije i ostave prehranbenih proizvoda.

Unutar logora, stražu su obavljali madarski vojnici. Na radnim mestima, poslovima su upravljali O. T. nadzornici — pateiführeri. Po logorima bilo je prinudnih radnika koji su obavljali poslove pisara, magacionera, lekara, brava-

ra, kovača, automehaničara, obućara i krojača. Oni su te poslove obavljali u za to određenim radionicama.

Na radna mesta se odlazilo pešice. Iz udaljenih logora, prinudne radnike su dovozili kamionima kojima su upravljali šoferi, Poljaci, Italijani i Francuzi iz redova ratnih zarobljenika. Na kamionima koje su vozili nemački vozači, često u pijanom stanju, ljudi su bili natovareni poput konzerviranih haringi, jedan drugom na leđima i u stalnom strahu zbog prebrze i nemarne vožnje. Veoma često se nakon posla na kamione čekalo i do 8 — 9 sati.

Logoraši su obavljali razne radne zadatke. Pripadnici logora Berlin u glavnom su bili raspoređivani na rudarske topioničarske i transportne poslove. Jedna grupa iz jednog udaljenijeg logora, radila je na takozvanom četvrtom kilometru. Tu su bile stolarske radionice i magacini. Posao se sastojao u istovaranju vagona, skladištenju robe, građevinskim radovima, piljenju dasaka i pletenju bodljikavih žica. Logoraši vičniji zidarskim poslovima, zajedno sa srpskim prinudnim radnicima gradili su objekte za potrebe O. T.. Ovi su ljudi bili u prilici da od Srba dobijaju sveže vesti. Mnogi su odlazili na rad u Brestovačku banju. Tu su pored jedne rečice u hladu krošnji visokog drveća i gustog rastinja bili smešteni crtački biro i kancelarije nemačkih inženjera. Tu su se nalazila i staništa ostalih pripadnika O. T. Posao tih logoraša se sastojao od krčenja okolnog gustiša, pripremanju drva za loženje u O. T., kuhinjama i održavanju čistoće u stambenim i ostalim objektima (WC, nužnici, dubrane i sl.)

Ovim logorašima, na poboljšanju uslova života je od uticaja bila mogućnost povremenog kontaktiranja sa spremačicama, srpkinjama, prvenstveno zbog dobavljanja dopunske ishrane. Povremeno su se ostvarivali kontakti i sa Srbima, crtačima i tehničarima od kojih su potajno dobijali vesti i novine.

Među totovcima koji su nadzirali poslove bilo je sasvim mladih takoreći derana između 16 i 18 godina. Većina ih je bila poreklom iz Bačke i oni su se sa velikom mržnjom odnosili prema „robovima“.

Jedan od njih je našeg jednog saputnika hteo da udari sekirom po glavi jer je po njegovom mišljenju, dotični loše rukovao sa njom. U nameri ga je osuječio jedan stariji totovac poreklom iz Beča.

Najteža radna mesta nalazila su se u blizini logora Bregenc u podnožju Crnog Vrha gde je trasirana buduća pruga. U prvo vreme na tim poslovima su radili grčki osuđenici na prinudni rad. Posao se sastojao u obaranju ogromnih stabala, odstranjivanju velikih gromada stenja, njihovom tovaranju u vagonete i istovaranju na za to pripremljenom mestu. Zadatak je bio u tome, da je trebalo zatrpiti udolinu između dva brda. Na tim poslovima, jezgro totovaca sačinjavali su mladići između 17 i 20 godina, rodnom iz nemačkih sela po Sremu, koji su močugama uvek spremnim za udarac i uzvicima los, los, terali ljude na rad. Posao je bio veoma težak i naporan. Prenosenje ogromnih stabala nanosili su povrede po rukama i ramenima. Onima koji su gurali vagonete, kamenje je ranjalo noge.

Kasnije su to radno mesto modernizovali time, što su dali jedan motorni tegljač koji su prinudni radnici sopstvenim snagama odneli na vrh jednog brda. Tegljačem je upravljao prinudni radnik Akerman Menjhart (Ackerman Menyhért), podkarpatski drvoseča. Tegljač je samo prividno značio olakšanje jer su

se vagoneti često izvrtili pa su se morali puni vraćati na kolosek pomažući se polugama od drva.

U početku su mađarski čuvari nenaoružani pratili prinudne radnike na posao. Ali se jednom desilo da su kažnjavajući krađu koju je izvršio kadet Talas, naoružani srpski seljaci materali stražare da sa sebe poskidaju odevu.

Posle tog događaja, stražari su okićeni oružjem od glave do pete, pratili na posao prinudne radnike. U toku radnog vremena oni su u hladovini ležkarali, jeli, pili, razgovarali. Često su krali po okolnim voćnjacima a za krađu su optuživali prinudne radnike. Odvojeno od čuvara, oficiri su po svom nahodjenju sa tajnih osmatračnica nadzirali prinudne radnike. Kasnije su ih kažnjavali vešanjem pod optužbom (da nisu dovoljno brzo radili, da ih nisu po propisu pozdravili i sl.). Kažnjavanje vešanjem bilo je omiljeno ali je bilo i raznih drugih kazni.

III

O čuvarima (oficiri, vojnici stražari)

Od formiranja mađarske komande 19. decembra 1943. godine, na njenom čelu se nalazio potpukovnik Balog Šandor (Balog Sándor.) Komanda je bila smeštena u okviru logora Berlin. Po direktivi potpukovnika Baloga, svi čuvari, u prvom redu oficiri, svuda su se kretali sa štapovima u rukama i udarcima su terali prinudne radnike da se postrojavaju radi odlaska na rad, a naročito kada su ih terali da rade poslove za koje je trebalo uložiti nadčovečanske napore. (prenošenje ogromnih komada stenja i sl.)

Nije preterivanje kada se konstatuje da su i čuvari bili šareno društvo kao i „povereni“ im prinudni radnici. (ovo konstatujem na osnovu zvaničnih vojnih dokumenata na koje se pozivam). Reč „povereni“ je zbog toga pod navodnicima što je to podrazumevalo da se o njima vodi briga u smislu da budu sposobni da izvršavaju svoje obaveze. Međutim, prema „poverenim“ im prinudnim radnicima oni se nisu odnosili kao stražarski kadar već kao u mađarske vojne uniforme odeveni zatvoerski čuvari. To su ne jedanput konstatovali i Nemci totovci.

U vezi sa tim iznosim jedan karakterističan detalj:

U logor Heidenau su stigli mađarski oficiri da izvrše smotru. Došli su putničkim automobilom. Oprema im se sastojala od: kape zvane bocskay, antant opasači, sablje, automatske puške, pištolji. Za opasačima ručne bombe. Svi su u rukama imali jahačke korbače koji su im služili da komuniciraju sa prinudnim radnicima.

Kada ih je ugledao kod logorske kapije, Schleben — voda nemačkih totovaca, dosta glasno je prokomentarisao:

„Zatvoerski su to čuvari, a ne vojnici“, što je od ostalih totovaca bilo prapraćeno podrugljivim smehom.

Koliko će za oficire i čuvare vremenski trajati ova služba, odredio je nešto kasnije novi zapovednik potpukovnik Maranji (Marányi) kroz svoje poznate preteče „govore sa beda“ ovako formulisanim rečima: „Vi ćete otići kući onda,

kada ovih ovde ne bude više.“) drugim rečima, preporučivao je što skoriju likvidaciju prinudnih radnika.)

Postavlja se pitanje, kakvi su to bili oficiri koji su se prihvatili „čuvarskih“ zadataka?

Za redovne oficire iz aktivnog kadra, ti zadaci su bili ponižavajući. Osim zapovednika, aktivnih oficira nije ni bilo među njima. Može se pretpostaviti da je među njima bilo i takvih, koji zbog bolesti nisu bili sposobni za aktivnu službu. Ali, takvi su mogli i nalaziti su druga mesta.

Ostali su dakle oni iz rezervnog kadra koji su zbog ratnih prilika reaktivirani. Bili su to ljudi koji su se prihvatili svega što im je omogućavalo da poboljšaju svoj materijalni položaj. Ovo se u prvom redu odnosilo na štabne i više oficire. Jezgro ostalog oficirskog kadra sačinjavali su rezervisti iz prethodnog svetskog rata koji nisu bili sposobni za službu na frontu ili nekim drugim odgovornim mestima. Napokon, bilo je i takvih, koji su na ovaj način izbegli da odu na ruski front. Ta činjenica im nije služila za čast.

U takvim okolnostima uloge su dobili rezervni oficiri koji su u civilstvu bili predvodnici u leventama, državni činovnici i učitelji. Na brzometnim kursovima oni su unapređeni u aktivne oficire. Zbog kratkog aktivnog staža, svoje oskudno stručno znanje, nadoknađivali su svojom izuzetnom svirepošću. U samom logoru, oficiri takoreći, nisu imali nikakvog posla. Stražarsku službu su vodili podoficiri, ekonomska zaduženja, za to zaduženi oficiri ili podoficiri a poslove rukovođenja i nadgledanja radova, vodili su totovci. Održavanje discipline, čišćenje logorskog kruga, isključivo je spadalo u nadležnost mađarske komande pa i to, kako će se ophoditi sa ljudima. Isto tako, određivala je sastave stražarskih grupa kao i čime će se stražari baviti osim čuvanja logora.

Stim u vezi značajna je konstatacija, da što je logor bio više udaljen od Bora, vojnici su ga ređe napuštali jer su se u njemu osećali sigurniji. Sigurnost je povećavala i blizina centralnog logora i njegov nečovečni zapovednik. Ta činjenica je povećavala i stepen njihovog „igranja vojske“, (bez ironije se to zaista može reći.)

Kontakti oficira i prinudnih radnika, mada pojedinačni i retki, imali su određeni značaj. Ti su se kontakti tek periferno ili nikako reflektirali na opšte odnose.

Bilo je slučajeva da su se nekadašnji školski ili sportski drugovi sada srećali kao oficir i prinudni radnik. Neki oficiri su sa poverenjem pralazili svojim doskorašnjim drugovima. Bilo je i takvih koji jednostavno nisu želeli da prepoznaju svoje bivše prijatelje.

U takvim okolnostima su se srećale i doskorašnje kolege oficiri ili vojni pitomci. Mnogi takvi prinudni radnici su u svojim do nedavno redovnim uniformama stigli u Bor. To je veoma uznemiravajuće delovalo i na bivše kolege oficire i na pripadnike čuvarskog kadra. Prema takvima su se ili posebno svirepo odnosili, ili su ih prihvatili kao sebi ravnog.

Na tu temu iznosim sećanje na jedan događaj:

Jednom četom, koja je iz Vaca upućena za Bor, komandovao je artiljerijski poručnik po imenu Kreis. U toj četi je bio i jedan prinudni radnik koji se zvao Bačo (Bacsó). Taj Bačo je kao dobrovoljac u činu poručnika učestvovao u fin-

sko — sovjetskom ratu u kojem je stekao visoka finska odlikovanja. Kad je kompozicija sa prinudnim radnicima stigla na ratom zahvaćenu teritoriju gde je postojala opasnost od napada partizana, poručnik Kreis je u svoj oficirski kupe doveo Bačoa u čijem se društvu osećao sigurnije. Zajedno su pravili planove u smislu odbrane od napada, a preko Kreisa je bivši oficir, sada prinudni radnik, izdavao naredenja čuvarima. (na njihovo veliko ogorčenje, a na opštu radost osuđenika na prinudni rad.)

Još je jedan detalj ostao u sećanju:

U vreme kada su se pre povratka počeli sabirati logori u Boru, komanda je imala nameru da naoruža sve bivše oficire hrišćanske veroispovesti. Toj odluci doprineo je jedan događaj kada je od strane partizanskih oslobodilačkih jedinica koje su sve više stezale obruč oko Bora, uništena jedna kolona nemačkih vozila. Do toga nije došlo jer se nemačko — mađarska komanda sporazumela sa oslobodiocima da ne miniraju rudnička postrojenja, a za uzvrat, napustiće Bor, zajedno sa prinudnim radnicima koje će iz Beograda vratiti u Mađarsku. Jugoslovenske snage su se obavezale da neće napasti a da vojnici-čuvari, mogu zadržati oružje. U sklopu ovih pregovora, u Boru su ostali bolesnici i lekari prinudni radnici, a koje je mađarska komanda imala nameru da likvidira. Njih su kasnije oslobodioci našli i pružili im potrebnu lekarsku negu.

Na taj način, Jugosloveni su spasili živote hiljadama ljudi. Nemilosrdnost mađarskih oficira i vojnika nije znala za granice.

Primeru radi iznosim: U logoru Minchen, jednom prilikom, dok su se prinudni radnici nalazili na radnom mestu, potpukovnik Balog je vršio kontrolu spavaonica. U jednoj je baraci našao neko povrće (isključiva hrana ortodoksnih sektaša) a pored jednog ležaja pronašao je i jednu trulu jabuku. Pre toga je pohvalio čistoću kuhinje, a za broj lekarskih pošteta, našao je da je prevelik. Za teško obolelog Šefer Lacija (Scheffer Laci) da je simulant. Zbog toga je lekara Dr Kadar Lasla (Kádár László) rodnom iz Kanjiže, kaznio vešanjem, kao i Dr Szilasita (Szilasit) iz Nadjavarada. Među kažnjenima se našao i Dr Beserenji (Böszörményi), koji je nosio belu traku oko rukava. Slično kao potpukovnik Balog, ponašalo se više oficira među kojima se isticao poručnik Špacijaš Pal (Spáciás Pál), koji je u civilstvu bio žandar, inače notorni alkoholičar — stalno je bio u pripitom stanju. Zatim, vodnik-pitomac Talaš (Tálas), koji je u dosluhu sa oficirskom-ekomomom, prodao deo sledovanja namirnica a dobit propio. Većina oficira je blagonaklono gledala na nečovečno ponašanje čuvara. Rezervni poručnik Nemet Janoš (Német János — u civilu učitelj, — zatim rezervni poručnik Medve Janoš (Medve János) takode učitelj iz Hodmezevašarhelja, još su i davali potsticaja.

Opšta karakteristika za celokupnu radnu službu bilo je to, da su komandiri četa bili mobilisani učitelji u penziji ili javni službenici.) kao na pr. natporučnik Beretvaš (Beretvás), koji je na ovaj način želo da sanira svoj težak materijalni položaj.) Ovi bivši učitelji, izivljavali su se tako, što su često držali javne predikacije (govore sa brda). Već prve nedelje, zapovednik logora Minchen, natporučnik Nemet održao je govor u kojem je vredao prinudne radnike. Dva glavna lajt motiva njegovih govora bila je konstatacija da smo mi u jednoj primitivnoj

varvarskoj zemlji Srbiji, i drugo da moramo sada voditi život pun samoodricanja. (p. a. oficiri i čuvari se nisu pridržavali tih uputstava.)

Taj natporučnik je lično nadzirao masovna mučenja vešanjem o gvozdene grede, kolutove po kamenitom terenu i sl. Od Nemaca je tražio da batinaju ljude.

Poručnik Medve Janoš, učitelj u penziji, držao je duge govore o tome kako su prinudni radnici neznalice i glupaci. To je tvrdio — naravno bez argumenata — za ljude, među kojima je bilo visokoobrazovanih naučnika, umetnika, književnika, intelektualaca.

One koji su se žalili na svoje zdravstveno stanje nazivao je saboterima, a kod nemaca je protestovao tvrdeći da je posao koji obavljaju prinudni radnici, „suviše lak“. Uprkos takvom ponašanju, pokazalo se da je velika kukavica. Jedne noći se začulo puškaranje oko logora. Poručnik Medve, tresući se od straha, uvukao se u baraku Jevreja i od njih tražio da ga sakriju. Sutradan je opet bio onaj stari. Često je i lično tukao i batinao ljude.

Narednik-pitamac, Talaš Andraš, u civilu ekonom, kao takav je i dospeo u Bor, krišom je prodavao poverene mu zalihe hrane, a dobit je utajio. U dosluhu sa poručnikom Medveom, dopustio je da se povrće namenjeno ishrani prinudnih radnika (luk, krompir, paprika), pokvare, usled čega je došlo do masovnog trovanja hranom. Narednik Talaš je lično vodio sprovođenje „disciplinskih mera“ za prekršaje (kao npr. kašnjenje u stroj, krađa krompira), terajući ljude da po 45 minuta prave kolutove, skaču kao žabe i sl. po neravnom, kamenitom tlu. Voleo je da izigrava diktatora u napoleonskoj pozi i odeven u belu uniformu.

Vodnik Astološ Ferenc (Asztalos Ferenc) — u civilu železničar, često je po naređenju por. Medvea, sprovodio razne disciplinske mere. Za vreme trajanja njegovog dežurstva, tukao je ljude, glasno se derao i stalno pretio slanjem na raport.

Za vreme komandovanja potpukovnika Baloga, ustaljeno kažnjavanje je bilo javno batinanje koje se izvodilo u četvorouglu napravljenom od prinudnih radnika.

Jednom je prilikom naš drug Klein Jasi (Klein Jaszi) osuđen na 25 udarača. Klein se pripremio za torturu tako što je obukao nekoliko pari pantalona i u početku nije trpeo bolove. Izvršilac kazne je to primetio, svukao mu pantalone i po goljoj zadnjici udarao nesrećnog mladića, sve dok ovaj od bolova nije pao u nesvest.

Kuvara, Kinstler Zolija (Künstler Zoli) osudili su na javno batinanje jer su se neki stražari žalili da nije dobro skuvao čorbu.

Najtežu kaznu javnim batinanjem doživeo je Vajs Šandor (Weis Sándor) ekonomista iz Nemetlitkea. Četrdesetogodišnjeg Vajsa, poručnik Medve je zatekao za vreme radnog vremena okrenutog suncu. Zbog tog sunčanja, dobio je kaznu od 25 udarača u već uobičajenom četvorouglu. Izvršenje je lično nadgledao poručnik Medve.

Vojnik, izvršilac kazne, do krvi je tukao Vajsa po ledima i u predelu bubrega. Celo vreme poručnik Medve je urlao: „Udri neka crkne, tu ću ga zakopatiti i p...ti mu se na grob.“ Strašno je bilo slušati Vajsovo jaukanje. Posle pe-

tog udarca pao je u nesvest. I dalje su ga na zemlji udarali, psujući i glasno brojeći udarce.

Kao što je već rečeno, prvi zapovednik je bio potpukovnik Balog Andraš. Njega je decembra meseca 1943. godine zamenio poznati sadista Maranji Ede (Marányi Ede) pomadareni švaba, po činu aktivni potpukovnik. Do septembra meseca 1944. godine, on je bio zapovednik logora Berlin, i u isto vreme, zapovednik svih logora u Boru i okolini. Bio je to zadržigao, zdepast, gadan čovek, ružnog lika i nasilničkog ponašanja. On je uveo vešanje u cilju kažnjavanja. Zbog njega je najgora situacija bila u logorima Berlin i Štraf.

U tim je logorima, zbog nabeđenih prekršaja, odjedanput je bivalo obešeno i po 16 do 20 ljudi. Kao šunke su visili okačeni o grede. U Maranjijeve zločine spada i smrt poznatog karikaturiste, omladinskog pisca i ilustratora Čilag Alberta (Csilag Albert). Čilag je potajno nacrtao Maranjijevu karikaturu. Za kaznu je nedeljama mučen viseći i po četiri sata a zatim zatvaran u trap za krompir. Maranji je u te jame zatvarao kažnjene, među njima i dvanajstoricu koji su uhvaćeni pri pokušaju bekstva. Oni su izgladneli i u totalnom mraku proveli tamo sve do septembra 1944. godine kada su predati Gestapou i bili ubijeni. Među njima su bila dva mladca iz Subotice, Engler Ištvan Engler István i Gál Gabor (Gál Gábor). I uvođenje prekog suda je usledilo na osnovu Maranjijeve naredbe kao i smanjivanje dnevnih obroka hrane. Isto tako i obavezno nošenje žutih zvezda. U proleće 1944. godine po naredenju potpukovnika Maranjija, uveden je vojni sud. Isključivo se sudilo prinudnim radnicima (zbog pisanja ilegalnih pisama, sabotaže, raznih disciplinskih prekršaja i pokušaja bekstva.)

Zbog nepodnošljivog tretmana, grupa mladića iz Pešte, napisala je u tajnosti protestno pismo mađarskim vojnim vlastima. Pismo su poverili jednom vojniku iz stražarske grupe, ali je ovaj podlac pismo predao Maranjiu. Pod optužbom da su slali ilegalno pismo, grupa je poslata pred vojni sud. Na sudu su bile ispunjene sve formalnosti, predsednik, tužilac, odbrana. Odbranu je vodio natporučnik Halas Jene (Halász Jenő) zapovednik logora Laznica, (posle oslobođenja osuđen je od narodnog suda u Subotici na pet godina robije.)

Nakon okupacije Mađarske od strane Nemaca, ponižavajući tretman se pojačao. Drugog juna 1944. godine, potpukovnik Maranji je naredio da svih 6200 prinudnih radnika moraju predati u magacine na čuvanje, svoju kožnu obuću. Od tada su prinudni radnici hodali u drvenim nanulama, drvenim sandalama ili platnenim cipelama (iako je i to bilo kažnjivo). Momci su često kanapima za noge vezivali obično parče daske i tako hodali po kamenjaru. Može se zamisliti kako je bilo tako hodati a pogotovo raditi naročito na utovaru i istovaru vagoneta gde je dolazilo do bezbroj povreda na nogama koje su kasnije gnojile. Cipele su vraćene tek nakon četiri meseca, pre polaska u septembru, (pisac ovih redova, nikada ih nije dobio nazad. Bos je pobegao partizanima).

Mera oduzimanja cipela imala je za cilj da se prinudni radnici ponize a ne da se obuća sačuva. Još više da bi se na taj način otežalo bežanje. Po naredenju Maranjija, na svaki gornji deo odeće, pored kaputa na džemper, prsluk, pulover, spreda i pozadi, uljanom bojom tačnije autolakom, nafarbane su ogromne 20 cm. duge žute zvezde. I ova mera je imala za cilj, otežavanje pokušaja beg-

nailazili na nove prirodne prepreke. Naznačena trasa vodila je kroz stenovite Homoljske planine, kroz guste šume i preko provalija. Za tako težak posao priznanje bi zaslužili i profesionalci.

Brda su bušena uz pomoć bušilica zvanih pickhamer. U bušotine je stavljan dinamit koji su mineri aktivirali. Pickhameri su bili vezani za motku koju je prinudni radnik morao držati u rukama i tako u brdo praviti bušotine. Miniranje je imalo dve svrhe, uklanjanje brda i dobijanje materijala za pravljenje nasipa. Na tom poslu, prinudni radnici su probili ukupno 30 metara duga klanca. Za građevinske radove drobljene su stene i tovarene u vagonete. Težina pojedinih komada kamenja iznosila je između 10 i 50 kilograma, pa je na utovaru redovno učestvovalo i po tri čoveka. Tesari su za te potrebe izgradili naročite skele na čijim su se krajevima, vagoneti istovarili. Radovi su se obavljali uz velike opasnosti, jer su se vagoneti često prevrtali i sa sobom povlačili i prinudne radnike. Kada bi vagonet pao i do 30 metara duboku provaliju, na rukama su ga morali vratiti na kolosek. Na tim poslovima povrede su bile česte a bilo je i smrtnih slučajeva.

Ne može se ni zamisliti koliko je potrebno kamenja da bi se zatrpala jedna provalija. Norma na vagonetima, u zavisnosti od terena, iznosila je 10 do 12 vagoneta dnevno. Pojedine poslovođe su iz humanih pobuda, prilikom kontrole norme i brojanja, upisivali više nego što je stvarno bilo urađeno. Stranice nasipa su stručnjaci iz redova prinudnih radnika podzidavali kamenjem. Sledili su novi planiri na kojima je norma iznosila 10 do 14 metara kvadratnih na dan po čoveku. Prilikom krčenja terena, moralo se primitivnim alatom, tupim krampovima, vaditi veliko korenje iz zemlje. Na pripremljene nasipe železnički koloseci su se postavljali ručno.

Specijalnim poslovima je smatrano testerisanje i obaranje stabala. Za odnošenje oborenog stabla, određivane su grupe od 3 — 4 ljudi koji su uz velike napore i usputne udarce uspevali posao obaviti do kraja.

Na udaljenosti od oko pet kilometara od logora Vorarlberg, bušen je tunel dužine 120 m. Na tim poslovima radilo se skoro u potpunom mraku, stojeći na skelama dodavalo se kamenje za podzid, uz stalnu opasnost po život. Taj posao je smatran najtežim i predstavljao je kaznu za one koji su tamo raspoređivani.

Pored ručnog, fizičkog rada, na tim poslovima upotrebljavani su i kompresori i druge građevinske mašine. Sa njima su rukovali uglavnom Jevreji iz potkarpatskih krajeva i srpski prinudni radnici. Jevreji su i kod kuće obavljali slične poslove, drvoseča, transportnih radnika, mašinista, tesara, tako da su bili kvalifikovani za takvu vrstu radova.

Poslove u kamenolomima, na vagonima i zemljane radove, obavljali su prinudni radnici iz matične Madarske. Nagon za opstankom, želja da dočekaju slobodu, davali su im snagu za rad. Završen je deo trase pruge uzanog koloseka između Bora i mesta Hladne Vode, deonica na čijoj izgradnji su prinudni radnici uložili mnogo truda i znoja, a koja je kasnije samo delimično korišćena u Novoj Jugoslaviji (od Bora do Crnog vrha). Osim na izgradnji železničke pruge, dve tri hiljade madarskih prinudnih radnika radilo je i na užoj teritoriji Bora, u rudniku i njemu pripadajućim pogonima, kao npr. u rudničkom transportu, topionici isl. Na tim poslovima stručne radove su obavljali totovci (stolari, tesari,

zidari, bravari). Po svom etničkom poreklu oni su bili Švabe iz Banata, Srema, Slovenije i Burgerlanda. Primera radi, jedan oberarbeitführer, Brandstadter, bio je burgerlandski palir. Bio je to ružan, pogrbljen čovek, koji je na iskvarenom mađarskom jeziku stalno psovao na fizički rad nenaviknute prinudne radnike: „žludi, žljenji, jevleji”. Tužakao ih je čuvarima i često tukao slabije svojim kukačem. Stručne ljude, inženjere, zanatlije Jevreje i Srbe, koje su mu stavljali na raspolaganje, poštovao je.

Totovci, nadzornici radova, parteiführeri, uvek su bili spremni da batinama i uzvicima „los, los”, teraju ljude na rad. Odmah su uočavali svako popuštanje u tempu, i nastojali su da iz radnika izvuku maksimum snage. Većinom su to bili bezosećajni u sebe povučeni, zlonamerni ljudi. Strepeći od slanja na front, dodatnom žestinom su terali ljude.

Pored svega, O. T. je u prvom redu interesovao posao i vodili su računa da održe radnu sposobnost ljudi, suprotno interesima mađarskih čuvara koji su se nakon posla isključivo bavili problemom mučenja i istrebljenja ljudi.

Vremenom, kako se front približavao — i kako je aktivnost partizana rasla — pojedini parteiführeri su vođenje poslova poveravali odabranim prinudnim radnicima, a njihovo ponašanje je postalo podnošljivo. Drugi, oni mladi koji su obožavali Hitlera, svoje i do tada nemilosrdno ponašanje su gotovo udvostručili.

Ishranu čuvarima i prinudnim radnicima obezbeđivala je O. T. Desetodnevno je stizalo tabelom propisano sledovanje prehranbenih proizvoda ali su čuvari redovno pokradali i pljačkali deo toga.

Za oficire i čuvare je postojala posebna kuhinja u kojima su kuvari iz redova prinudnih radnika pripremali hranu često u količinama koje se nisu mogle potrošiti. Ostaci su bacani u bure sa pomijama ili davani psima, a burad sa pomijama čuvali su naoružani stražari kako izgladneli prinudni radnici u njima ne bi nešto pronašli za jelo.

Rođendani i imendani oficira su naročito bogato proslavljani. Posle tih pivova, bacano je pohovano meso, do pola pojedene torte i sl. Dok je svaki stražar dobijao po pola kilograma konzerviranog mesa, dotle su prinudni radnici 1 kgr. delili na osam delova.

Dnevni obrok prinudnih radnika sastojao se od: svakog jutra šolja retke zamene za kafu, za ručak i večeru četiri puta nedeljno, čorba od geršle, u ostale dane u vodi kivan kupus, grašak iz limenki, pasulj ili suve makarone. Zaprška, masnoća i ulje, nisu bile u upotrebi. Nedeljom, „praznični gulaš”, sastojao se od kuvanih pokvarenih krompira i otpadaka mesa. Sledovanje hleba za dva dana po pola kilograma, nemačkog crnog hleba koji je bio tvrd kao cigla a često plešnjiv. Većina prinudnih radnika, naročito oni iz potkarpatskih krajeva, živeli su isključivo na toj logorskoj ishrani. Zbog hronične izgadnelosti, ljudi su stalno tragali za hranom, lukom, krompirom i sl. Krompir su nosili na posao i tamo ga pekli u pepelu. Oni koji su zbog religioznih osećanja odbijali pojedina jela, patili su gladni više od ostalih. Posledica gladovanja je bilo slabljenje organizma što je mnoge dovelo do ivice smrti.

Na pojedinim radnim mestima postojala je mogućnost trgovine sa okolnim stanovništvom. Trampio se donji veš, cipele, sapun, časovnici za mast, pasulj,

kukuruz, ponekad krofne, palačinke ili voće. Srbi, radnici, često su svoj od kuće donet obrok, delili sa prinudnim radnicima. Vremenom je mnogima ostala samo ona odeća koju su nosili na sebi.

Takvu situaciju koristili su čuvari koji su za 1 kgr slanine tražili bon od 500-600 pengi, koji su kod srodnika onih od kojih su bon uzeli, unovčili prilikom odlaska na odsustvo. U ishrani vitamini nisu bili zastupljeni, posledice toga bili su zarazni prištevci i čirevi, a često su bili i prolivi, ponekad krvavi. Raspoloženje srpskog stanovništva prema prinudnim radnicima se veoma brzo promenilo. U početku su ih držali za neprijatelje isto kao i čuvaru. To nije bilo nikakvo čudo. Hortijeva Mađarska je 12. decembra 1940. godine, sa Jugoslovenskom Kraljevskom Vladom potpisala sporazum o večnom prijateljstvu. Nije prošlo ni nekoliko meseci a ta ista vlada, ulagajući se Nemcima, a i zbog svojih teritorijalnih pretenzija, pristupila je Hitleru i napala „večnog prijatelja“.

Stupivši na jugoslovensko tlo, mađarski vojnici, kao i svi ostali Hitlerovi saveznici, u očima jugoslovenskih naroda, bili su neprijatelji. Tako su tretirali i prinudne radnike sve dok se nije razjasnilo kakav je njihov „pravni status“. Kada su uvideli da prinudne radnike njihovi čuvari i oficiri ni u ljude ne uračunavaju i da ih sistematski uništavaju, poklonili su im svoje simpatije. Gde god su mogli, prema njima su ispoljavali svoju naklonost. Srpsko stanovništvo je naročito mnogo pomoglo onim prinudnim radnicima koji su svakoga jutro odlazeći na posao, prolazili pored seoskog groblja. Oni su veoma brzo uočili da se na grobovima — po drevnom slovenskom običaju nalaze male košare (pune hranom), i da se njihov broj iz dana u dan povećava. Nije bilo dvojbe da je hrana njima namenjena. Izgladneli ljudi su sa zahvalnošću primali i u slast trošili tako dobijenu hranu. Dugo su se korpe pojavljivale na grobovima, a u njima se ponekad našao i neki dinar. Za te pare moglo se kupiti voće i povrće. Pored hrane koju su dobijali, značajne su bile i vesti o napredovanju sovjetskih trupa i porazima Nemaca, koje su stizale do prinudnih radnika posretstvom lokalnog stanovništva. Te vesti su im ulivale snagu i veru da istraju u iščekivanju dana kada će ponovo postati ljudi.

Tada se još nije znalo o onim hrabrim delima koje je stanovništvo činilo, prihvatajući i pomažući onima koji su bežali od zle logorske sudbine.

Izgladnele su nahranili, neodevene obukli, bolesnima i povredjenima obezbeđivali lekarsku pomoć, i u zavisnosti od okolnosti, skrivali ih do oslobođenja ili ih odvodili partizanima. Na taj način su mnogi prinudni radnici stupili u redove jugoslovenskih partizana, uzevši učešća u mnogim borbama, postajali oslobodioci ili ginuli sa rečima na usnama: „Smrt fašizmu sloboda narodu“.

V

U početnom periodu logorskog života, pisati se moglo na zelenim logorskim dopisnicama. Prispelu poštu su često delili na veoma omalovažavajući način. Zastavnik Pal je zahtevao da se na njegovo glasno izgovaranje imena, dotrči do njega i raportira, a on bi prispelo pismo bacao na zemlju opravdava-

jući takav gest svojom principijelnošću, jer on ne želi ništa da dâ u ruke, nekom jevrejinu. Dešavalo se da su tek prispelu poštu nalazili iscepanu na dubrištu.

Oni koji su prvi stigli u Bor, 17. decembra 1943. godine, primili su paket sa odevnim predmetima. Već sledeću pošiljku čuvari su prisvojili, deleći prazne omote uz podrugljiv smeh. Maja 1944. godine, dobrotvorna organizacija „Joint“ iz Budimpešte, poslala je pomoć u odeći, ali su je čuvari ponovo prisvojili.

Na nekim radnim mestima, prinudni radnici su dolazili do nedićevih novina „Novo vreme“ i nemačkog „Donauzeitunga“, posredstvom radnika Srba. Između redova su sa radošću čitali vesti o stanju na frontovima, o jačanju snaga antihitlerovske koalicije. Sa gorčinom su primali saznanja o sve težem položaju svojih srodnika od Nemaca u okupiranoj domovini.

Spoljašnji izgled i zdravstveno stanje prinudnih radnika

Celokupna odeća prinudnih radnika u borskim logorima, sastojala se: zimski kaput, jedno odelo, kožni prsluk, pulover, kapa ili šešir, šal, rukavice i cipele. Donji veš: 3 košulje, 6 pari gaća, 5 kom. maramica, 5 pari čarapa, 1 pidžama, 2 peškira, 1 cebe i 1 jastuče. Zatim: pribor za brijanje, porcija, čuturica, čaša, džepni nožić, kašika, ranac, makaze, sapun, pomada, toaletni papir i napokon igla i konac. Mnogi su sa sobom poneli i lekove.

Navedeni predmeti su u kratkom vremenskom roku bili trampljeni za prehrambene proizvode. Zimski kaputi i odela u kojima se išlo na posao, veoma brzo su se pohabali. Krojači su imali pune ruke posla da pokidane delove odeće zakrpe parčićima od slamarica i drugih krpenih otpada raznog porekla i boja. Tokom leta 1944. spoljni izgled prinudnih radnika ovako se mogao opisati: šarenim zakrpama zakrpljeno odelo ispod koga je bila iscepana košulja ili samo golo telo. Na očišanoj glavi ostaci vojničke kape bez ukrasnog dugmeta na čijoj jednoj strani su bile brojne oznake.

Posle naređenja koje je usledilo nakon nemačke okupacije Mađarske, na ledima i grudima, bile su namolovane velike žute zvezde. Na nogama, drvene sandale ili privezani komadi dasaka.

Zbog nedostatka vitamina u ishrani, mnogi su po vratu, a kasnije i po celom telu imali gnojne čireve. Ti čirevi su nesnosno svrbeli, posle sušenja na tim mestima su se otvarale rane. Noge su zbog hodanja po oštrom kamenju, stalno bile u ranama, koje su teško ili nikako nisu zarašćivale. Pravo je čudo da nije dolazilo do masovnog trovanja krvi. I pored brojnih povreda nogu, odlazak na posao bio je obavezan.

Mnogi su болоvali od hroničnog proliva, a u nedostatku lekova jedino su totalnim gladovanjem dolazili do rezultata u lečenju. Primitivni nužnici na otvorenom prostoru, stalno su bili puni onih koji su bili bolesni od proliva.

Usled više uzastopnih vešanja u cilju kažnjavanja, mnogi su ostajali bogalji. Teško su hodali, nisu uspevali da dignu ruke, ali su i pored toga morali da

odlaze na posao. Mnogi su od pretrpljenih muka poremetili razumom i bavili se mišlju o samoubistvu.

Postojale su takozvane lekarske ordinacije u svakom logoru gde su ordinirali lekari prinudni radnici, ali bez neophodnih instrumenata i lekova. Među njima su bili: Bardoš Pal (Bárdos Pál sin direktora pozorišta Bardoša), Zoltan Laslo (Zoltán László), Rubanji Pal (Rubányi Pál) hirurzi i profesori, zatim doktori Roman Derd (Román György), Maria Bela (Mária Béla), Feješ Artur Derd (Fejes Artur György) Erdelji Laslo (Erdélyi László), doktor Silaš (Szilas), doktor Klein iz Budimpešte, doktor Enjed (Enyed) poreklom iz gornjih pokrajina.

Mora se istaći požrtvovanost i spremnost, tih lekara, da pomognu, a njima treba zahvaliti što nije došlo do epidemije tifusa u logorima.

Oni su lečili i čuvere, najčešće od zaraznih, veneričnih oboljenja od kojih su oboljevali u borskim jazbinama. Čuvari su se jako bojali tifusa tako da su jednom nedeljno svoj veš, iskuvavali u velikim kazanima.

Jednom nedeljno, na programu je bilo kupanje pod tuševima, ali je iz tuša retko kad potekla voda. To kupanje se zvalo, održavanje logorske „higijene“.

Psihičko stanje prinudnih radnika

Duševno stanje, raspoloženje i ponašanje prinudnih radnika, ovako se može opisati: Velika grupa od 6200 prinudnih radnika iz Madarske bilo je sastavljeno od ljudi iz više društvenih slojeva. Grupa koja je u Bor pristigla tokom 1943. godine bila je sastavljena od ljudi iz severnih delova zemlje i oni su pretežno govorili poljski ili jidiš jezikom. Bili su to jednostavni i primitivni ljudi, fizički radnici sa mnogočlanom porodicom. Zbog peglasnog i temperamentnog načina govora, njihov međusobni razgovor, ličio je na svadu, ali su u suštini bili veoma privrženi jedni drugima i međusobno su se pomagali. Problemi su im bili vezani za potrebama koje nameće religiozni život, kao i obavljanje verskih rituala. Braneći načela svoje religije, često su stupali u rasprave, a o porodicama su mnogo brinuli.

Kada su posle njih stigli osuđenici iz potkarpadskih delova Madarske, od njih su doznali da su im porodice odvedene. Tada su klonuli duhom i postali su jako utučeni. Kasnije su doznali da su im porodice odvedene u Auschwitz.

Druga, najveća grupa, koja je dovedena iz matične domovine maja meseca 1944. godine, bila je sastavljena od velikog broja levo orijentisanih budimpeštanskih intelektualaca.

Treća je bila takozvana grupa sa „belim trakama“ sa kojima je pristiglo i 250 vernika baptističke crkvene zajednice. Među onima koji su još 1943. godine dospeli na prinudni rad, bila je jedna grupa sastavljena od jevreja iz Bačke i Međumurja, koji su tokom 1942. godine bili na prinudnom radu u Kesegu (Köszeg) i Šarvaru (Sárvár), a zatim su učestvovali u izgradnji aerodroma u Sekešfehervaru (Székesfehérvár).

Posle dugotrajnog robovanja, ti ljudi su toliko ogrubeli da su se stalno svadali i tukli zbog beznačajnih sitnica. Ovakvo ponašanje se objašnjava teškim radom, okrutnošću čuvara i posebnom logorskom psihozom.

Pripadnici te brojne druge grupe, izdvajali su se u tim beštijalnim prilika-
ma, disciplinom, solidarnošću i međusobnim pomaganjem. Oni su u borsku lo-
gorsku atmosferu uneli deo poznatog peštanskog duha i crnog humora. Npr.
„Pravda se zove Bor“, „Bor, mesto za vešanje“, „danas izuzetno, na jelovniku
je čorba od geršle“.

Zima godine 1943-1944. stigla je kasno. U decembru 1943. dani su još
bili sunčani. Krajem decembra, sneg je u Homoljskim planinama napadao čove-
ku do pojasa. U logorima smeštenim po okolini, radovi na izgradnji pruge bili
su obustavljeni. To čuvarima nije odgovaralo pa su prinudne radnike svakoga
dana izvodili iz logora da sa puteva čiste sneg. Očišćene delove puta, sneg je
ubrzo ponovo zatrpavao. Zatim su prinudni radnici morali donositi preterane
količine drva za loženje u kuhinjama. Čuvari su pronalazili bizarne razloge da
bi ljude odvodili iz logora.

Jednom su totovci tražili da prinudni radnici po velikom snegu, sasvim
bespotrebno, krče šumu. U lošoj pocepanoj odeći i izbušenoj obući, ogorčeni su
se vraćali u logore. Sledili su masovni nazebi i slične bolesti.

Tokom januara i februara 1944. godine, u udaljenim logorima, teror
čuvara je popustio. Tako su počeli dozvoljavati da se nedeljom prireduju neke
vrste kabaretskih predstava, u prvom redu da sebe zabave. Priređivači su izvo-
dili blic šale, kratke kabaretske skečeve koje su izvukli iz sećanja. Među tim
prikazima bili su često izvođeni Hašek i Šajo. Jedan je prinudni radnik formirao
hor sa kojim je uvežbao jednu pesmu koja se često pevala na tim predstavama:

„Jednom će se razići magla,
jednom će radost gospodariti,
jednom će nam oči biti pune suza,
dali ćemo dočekati to, dali ćemo dočekati to,
dočekati to . . .“

Svaka strofa završavala se tim refrenom koji je parao srce. (Ako se setimo
sudbine koju je imala kolona smrti, koliko je samo proročanstva bilo u tom pi-
tanju . . .) Nakon martovske okupacije Madarske, po Maranjijevom naređenju,
predstave su zabranjene.

VI

Bekstva

U cilju boljeg razumevanja, želim da kažem da po mom saznanju, u prvo
vreme, u okolini Bora nije bilo većih partizanskih jedinica. Kako je meni poz-
nato, tek je jula i avgusta 1944. godine, okolina Bora postala sedište 23. Srpske
udarne brigade. U početku su u okolini delovale manje naoružane grupe koje
nisu prinudne radnike podsticale na bekstva. U to vreme je u samom Boru ak-
tivna bila belorusko — bugarska straža, a na terenu, Gestapo.

Po nekom Maranjijevom naredenju, odgovoran za onog koji pobjegne je njegov neposredni sused. Te odgovornosti i desetkovanja zbog odmazde, plašili su se ljudi. Pored toga nisu ni bili opremljeni za takve poduhvate. Napokon, verovali su da će ih uskoro vratiti kući. Pored svega, bilo je onih koji su zagovarali bekstva, uglavnom u prilikama odlaska odnosno dolaska sa posla kada se pružala prilika da se „nestane“ iz vidokruga čuvara. Od maja meseca 1944. godine pa nadalje, zabeleženo je više bekstva, koja su uglavnom izvedena uz pomoć okolnog stanovništva. Među tim prinudnim radnicima bili su: veterinar Markovič Pal (Markovics Pál), Rubin Peter (Rubin Péter), i Bihari Zoltan (Bihári Zoltán) svi iz logora Berlin i Sigetvari Mikloš (Szigetvári Miklós) iz logora Štraf.

Markovič je izlečio jednom seljaku svinju i on mu je iz zahvalnosti pomogao da pobjegne. Markovič je sa drugovima dospao u ruke četnicima i sve do septembra 1944. godine, nalazili su se u okolini Zaječara i reke Timok, kada su se priključili partizanima.

Polak Andor (Pollák Andor) je sa petoricom svojih drugova, maja 1944. godine „istupio“ iz kolone pri povratku sa radnog mesta. Sakrili su se u jednoj kući i noću su krenuli u planinu. Nakon dvoipodnevnog lutanja, naišli su na patrolu 15-te majevičke partizanske brigade, koja se nalazila u sastavu 17-te istočno bosanske divizije.

Sredinom jula 1944. godine, kod četnika su dospeli i Berenji Janoš (Berényi János), Kardoš Peter (Kardos Péter), Deneš Ivan (Denes Iván) i Grinštajn Mihalj (Grünstein Mihály), poreklom iz severnih pokrajina. Posle dužeg pustolovnog puta, septembra su se priključili novoformiranoj zaječarskoj partizanskoj brigadi.

Zbog prodora sovjetske armije iz Rumunije, avgusta meseca, Nemci su naredili evakuaciju udaljenih logora i njihovo sakupljanje u centralnom logoru u Boru. Za vreme puta prema Boru, manjoj grupi prinudnih radnika, uspelo je istupiti iz kolone. Prvi je evakuisan logor Forarlberg, koga su Nemci posle toga digli u vazduh i tom prilikom je dato naredenje da se legne na zemlju. Naredenje da se ustane mnogi nisu poslušali. Nekolicina je ostala da leži na zemlji i kada je kolona odmakla, ustali su i u okolini potražili spas.

Logor Bregenc su jednom prilikom partizani napali i tada je više logoraša pošlo sa njima.

Nakon sabiranja udaljenih logora u Boru, najviše prinudnih radnika je nedostajalo iz logora Laznica i Westfalen. Pripadnici logora Laznica, bili su povezani sa stanovništvom istoimenog sela i oni su ih i ranije pomagali. Kada se doznalo da će se sredinom avgusta logoraši početi skupljati u Boru, mnogi su ranije pripremljene planove o bekstvu, sprovedi u delo. Noć pre polaska, na mnogim mestima je logorska žica presečena, a kroz te otvore su u ranim jutarnjim satima logor napustili: Geler Tibor (Gelér Tibor), Sas Karolj (Szász Károly), jedan po imenu Hofman, i Frimer Lajoš (Frimmer Lajos). Za njima su pošli i Sagi Đerd (Sági György), Njergeš Janoš (Nyerges János) i Keledi Bela (Kelédi Béla) sa još nekolicinom. Oko njih 19 je iskoristilo priliku za bekstvo. Osim Njergeša i Šagija, svi ostali su pali četnicima u ruke. Njih su četnici nameravali predati Nemcima u ruke, ali su se ipak odlučili da ih predaju četničkim

Sigetvari Mikloš kao učesnik u NOB-u

simpatizerima po selima da obavljaju seljačke poslove. Na tim mestima su prinudni radnici čekali i iskoristili priliku da pređu partizanima.

Kolona je iz logora Laznice, shodno naredenju, krenula u popodnevnom časovima da bi u Žagubici stigla u noćnim satima. Pre polaska, zapovednik logora je Kockaš Lasla (Kockás László) i Kuruc Belu (Kurucz Béla), poslao sa jednim seljačkim kolima po hleb. U međuvremenu, četu je stavio u pokret. Kada su kola sa hlebom stigla, kolona se rasula, jer su svi okružili zapregu. U toj situaciji, grupa koju su sačinjavali Kulčar Laslo (Kulcsár László), Leitner Ferenc i Šereš Marton (Seres Márton), povukla se na začelje kolone. Uspelo im je pobeći i skrivali su se kod jednog seljaka koga su poznavali od ranije, a zatim su se povukli u brda. Većina onih koji su imali nameru da beže, morali su iz Laznice da nastave put u koloni, ali su i dalje ostali pri nameri da iskoriste prvu povoljnu priliku i ostvare svoje zamisli. Polazak je bio u ranim popodnevnom satima pa su odlučili da u toku noći stupe u akciju. Logorski poverenik, prinudni radnik Erdei Laslo (Erdei László), koji je iskusio i ukrajinsku golgotu, rekao

je da je teren po kome su se kretali povoljan za bekstvo. On je jedno vreme išao na čelu kolone pored zapovednika. Kasnije je počeo da zaostaje i tada je saopštio ostalim pratiocima da je zapovednik naredio da mu se priključe na čelu kolone. Na to su čuvari, njih oko 30, trčeći krenuli napred. Za to vreme, za bekstvo pripremljeni prinudni radnici, munjevito su nestali u kukuružištu, gde su posle oko 200 m trčanja, polegali na zemlju. Kada se ispostavilo da je naređenje bio trik, čuvari su reagovali tako što su vikali i pucali u vazduh. Kako se već bilo smračilo, nisu smeli ulaziti među kukuruze od straha da su tamo partizani. Begunce su prihvatili naoružani seljaci i u toku noći ih sproveli u planine iznad Laznice. Tamo su se sastali sa ranije odbeglim drugovima. Sutradan su iz daljine posmatrali svoj bivši logor i bes Nemaca koji su pristigli sa dvoje oklopnih kola. Nemci su tragali za beguncima, ispitivali su meštane, ali u planinu nisu smeli da krenu. Prinudni radnici su nakon dan-dva zadržavanja, poslušali savet seljaka i pošli su prema Požarevcu, gde su se usput u jednom selu prijavili četničkoj komandi. Imali su sreću da pri dolasku u samo mesto, sretno jednog prinudnog radnika, subotičkog lekara, koga su pre par dana oteli četnici saznajući da je lekar. Radosno su se pozdravili i on im je savetovao da niko ne izusti da žele partizanima. Zapravo i njegova je to bila namera. Rekao je, i ja moram da se spasavam.

Ako vas pitaju dali hoćete u četnike, recite ne, jer hoćete kući. U tome budete istrajni. Posle ih je lično odveo do četničkog komandanta i ostao sa njima da im bude prevodilac. I nakon insistiranja da budu četnici, prinudni radnici su ostali dosledni u želji da idu kući. Na kraju im je četnički komandant besno saopštio da će ih proslediti višoj komandi, jer ne može da udovolji njihovoj želji. Nezavisno od razgovora, izdao je naređenje da se svakom od njih da po jedan beli hleb, što su prinudni radnici sa radošću prihvatili. Imali su kod sebe i nešto para, kupili su paradajza i „kraljevski“ su obedovali.

Posle su ih četnici odveli u crkvenu portu u kojoj je bilo nekoliko baraka i tu su ih smestili da spavaju. Rekli su im da mogu mirno da počinu jer oni čuvaju selo. „Borani“ su ipak odlučili da organizuju svoju stražu ispred crkve prema ulici. Noć je prošla mirno. Sutradan pre podne, dok je stražario, Erdei Laslo je primetio da se iz pravca ulaza u selo, čuje pucnjava. Ubrzo je iz tog pravca dočutnjao kamion pun četnika. Iz njihove vike je razaznao da su selo napali Nemci. Erdei je odmah otrčao do svojih drugova, nabrzinu su pokupili stvari i počeli bežati pored nasipa železničke pruge koja se protezala neposredno iza crkve. Dobro su učinili što su prethodnog dana ispitali teren i došli do saznanja da su iza nasipa vinogradi posle kojih počinju brda. Utom je kamion ponovo projurio u suprotnom pravcu i tada je i prinudne radnike uhvatila panika. Bezglavo su počeli trčati prema nasipu, a zatim uz brdo. Begunci su se rasuli po vinogradima, ali su i pored kiše kuršuma uspeli da stignu do šume. Mislili su da su Nemci zbog njih izvršili napad. Mada opkoljavanje nije uspelo, čistina između nasipa i brda, gde su bili vinogradi, predstavljala je brisani prostor. Prema svemu sudeći, ipak ih nisu primetili i samo su na slepo pucali, zato niko nije poginuo, samo je bilo ranjenih među kojima je bio i Leitner Ferenc, kome je metak prošao kroz podlakticu. Begunci su nakon nekoliko sati trčanja i penjanja, stigli do jedne čistine i kako je pucnjava prestala, seli su da se odmore i prezalo-

gaje. Erdei i Tardoš su, i pored toga što su bili veoma umorni, krenuli odmah dalje, jer se nisu osećali sigurni. Kroz dva dana su doznali da su Nemci uhvatili neke njihove drugove, vratili ih u selo i streljali u crkvenom dvorištu. Među njima je bio i Ungar Karolj (Ungár Károly) nekadašnji centarfor budimpeštanske reprezentacije, jedan prinudni radnik po imenu Švarc (Schwarz) i jedan peštanski šampion u dizanju tegova. U toj gužvi, „Borani“ su se sasvim razbili. Po grupama od dva, tri ili pet ljudi, nastavili su put kroz nepoznate predele, hraneći se divljim kruškama i bobicama, jer u naseljena mesta nisu smeli da uđu.

Neki od izgladnelih i umornih prinudnih radnika su se kasnije osmelili i sišli do planinskih pojata gde su se prihvatili svakog posla za obrok hrane. Kockaš Laslo je sa četvoricom stupio u službu kod jednog mlinara u blizini Kučeva.

U vreme kada su se logori sabirali, došlo je do begstva iz logora Westfalen. Iz tog logora je grupa od oko 50 ljudi, čije jezgro su sačinjavali agitatori, proverene i iskusne vođe, među kojima je bilo i onih koji su govorili srpski, pobjegla je iz kolone. Oni su po dogovoru, drugog septembra, na dat znak sa puta skrenuli u šumu gde su se pritajili i čekali. Pored pesme ptica, do njih je kroz šumu dopirao zveket sudova iz obližnjeg staništa totovaca, koji su se spremali da ručaju ne sluteći da ih sa brda gledaju begunci. Uskoro je naišao jedan drvo-seča sa kojim je u razgovor stupio prinudni radnik koji je govorio srpski. Saznali su da je iz obližnjeg sela Vlaola i da će ih rado odvesti do svog gazde, koji je u vezi sa četnicima. Kada je počelo da pada veče, došao je po grupu i odveo je do seoskog starešine. Gazda je bio čovek srednje dobi, pažljivo ih je saslušao i prve su mu reči bile da sakriju žute zvezde što su prinudni radnici sa zadovoljstvom prihvatili. Mrzeo je potlačivanje i nije odobravao obeležavanje ljudi. Prinudni radnici su se počeli osećati kao slobodni ljudi. Posle toga je grupu uputio do jedne postaje odakle su ih poslali dalje. Tako su stigli do četničkog logora, a odatle u Kučevo gde su dr Derda Romana zadužili da organizuje prihvatilište prve pomoći. Grupa je čekala priliku da se što pre priključi titovoj vojsci. Napokon, 20-tog septembra, uspelo im je da se priključe titovim partizanima.

Preduhitriivši polazak za Bor, iz logora Vorarlberg pobjegle su ukupno tri grupe. Prvo je pobjegla grupa od 16 bušača. Bušači su bili cenjeni stručnjaci i njih je predvodio jedan civil, predradnik Srbin. Jedne večeri se predradnik sa svojom grupom nije vratio sa posla. Grupa je dospela do okoline Golupca, gde je lokalno stanovništvo bilo vlaškog porekla.

Drugo bekstvo je izvedeno maja meseca, a grupa je imala šest članova. Bili su to: Semze Mikloš (Szemző Miklós) student medecine, dr Engel lekar iz gornjih krajeva, Izrael Mišo (Izrael Miso), Rapič Lajoš (Rapics Lajos), Perl Šandor (Perl Sándor) i Perl Ipoly (Perl Ipoly). Bekstvo su brižljivo i vešto izveli simulirajući kidnapovanje. Naoružani seljaci su ih odvukli sa sobom, a svedok tog čina je bio njihov sapatnik Klein. Mađarski čuvari i bugarska straža je krenula u poteru za njima. Srećom već su bili zašli u šumski gustiš, dok se potera nije udaljavala od puta. Tu su sačekali veče. Vojni sud u Boru osudio ih je u otustvu na smrt. Napisane presude su kasnije dospele u njihove ruke kada su u redovima partizana učestvovali u oslobađanju Bora.

Treće bekstvo se dogodilo sedmog septembra kada je na putu između logora Vorarlberg i Bora, grupa od šest ljudi iskoristila vreme miniranja u jednom kamenolomu i nestala u mraku. Tu grupu su sačinjavali: Levi Đerd (Lövi György), Biro Zoltan (Biró Zoltán), Sigeti Istvan (Szigeti István) Laslo Ferenc (László Ferenc), Sperling Bernat (Szperling Bernát) i Grinbaum Đerd (Grünbaum György). Kasnije, kada su se priključili partizanima, učestvovali su u borbama u Srbiji, a nakon oslobođenja Beograda srećno su stigli kući.

Iz logora Berlin, zbog neljudskog tretmana, bilo je i više pokušaja bekstva uglavnom u dvoje. Bilo je i pokušaja koji su se tragično završili. Marta 1944. godine, uhvaćena je grupa od 12 ljudi. Osuđeni su na vešanje u ukupnom trajanju od 120 sati, što će dnevno visiti po 4 sata, dok ostalo vreme moraju provoditi u trapu za krompir. Tu su ostali sve do 13. septembra kada su predati Gestapou i bili su streljani. Juna meseca iste godine osuđena je grupa od 23 čoveka. I oni su kao i prethodni bili streljani.

Sedamnaestog septembra, počeli su da prazne centralni logor. Oko tri hiljade ljudi, a s njima i pesnik Radnoti Mikloš, krenulo je na put prema Madarskoj. O ovom maršu smrti, piscu kasnije još.

Druga grupa od oko 2000 ljudi, krenula je nedelju dana kasnije. Oko 200-300 za put nesposobnih bolesnika, sa Dr Fejer Artur Đerdem (Fejér Artur György), ostala je u Boru. U okolini Žagubice, jedna patrola Devete srpske brigade, koja je bila u sastavu 23. divizije, napala je čuvare i oslobodila grupu u kojoj su bili već pomenuti Haber Šandor, Njergeš Janoš, Grinbaum Đerd i Sigetvari Mikloš. Za nekoliko minuta čuvarima je oduzeto oružje, koje su razdelili već oslobođenim prinudnim radnicima i sa njima se veoma brzo povukli u šume, saopštavajući da može da dođe do nemačkog napada.

Posle dužeg marša kolona je stigla u Laznicu. Seljani su prinudne radnike srdačno primili u svoje domove i ugostili ih toplim jelima. Rano ujutro, moralo se poći dalje. Više dana vodili su prinudne radnike kroz bezbedne šume, preko mnogih brda, dok nisu stigli u okolinu Majdanpeka. Mesto gde su bivakovali posetio je jedan partizanski major i sa sobom poveo sve one koji su se prijavili u vojnu službu. Tako su u negotinsku bolnicu dospeli hirurg Rubanji Pal (Rubányi Pál) i lekar Maria Bela (Mária Béla). U štabu divizije ostali su Laslo Ferenc (László Ferenc), Makoc Janoš (Makocz János) Polgar Šandor (Polgár Sándor) i slikar Farago Akoš (Faragó Akos). Oni koji su se izjasnili da žele da budu borci, raspoređeni su u razne jedinice i učestvovali su u borbama u istočnoj Srbiji. Tako su neki učestvovali i u oslobađanju Bora, trećeg oktobra, u sastavu 23. srpske divizije koja je sadejstvovala sa sovjetskim oslobodilačkim snagama.

Ranjenici i bolesnici, koji su ostali u centralnom logoru, srećno su dočekali oslobođenje. Njihov lekar, dr Fejer Artur Đerd, tu se priključio partizanima učestvujući u daljim borbama, tj. vršeći dužnost u sanitetskoj službi sve do završetka rata.

Iz redova bivših borskih prinudnih radnika, njih oko 90 je ostalo među partizanima. Najviše ih je bilo u 23. srpskoj diviziji tj. u njenim brigadama, 7-moj, 9-toj i 14-toj, zatim u 16-toj, 17-toj i 19-toj brigadi 25. divizije, odnosno u 15-toj brigadi 17-te istočno bosanske divizije.

Mi, „Borani“, učestvovali smo u borbama za oslobodenje istočne Srbije, sve do 28. septembra kada su počele operacije za oslobodenje Beograda u kojima smo takode učestvovali. 11. oktobra počele su partizansko-sovjetske združene operacije opsade Beograda. Tada je u redovima srpskih partizanskih jedinica bilo više prinudnih radnika. Među njima su bili: Keledi Bela, Njergeš Janoš, Šagi Đerd, Šagi Ištvan, Makoc Janoš, Sas Karolj, Markovič Pal, Rubin Peter, Bihari Zoltan, Polak Andor, Berenji Janoš, Kardoš Peter, Deneš Ivan, Grinbaum Mihalj, Tabori Jene, Geler Tibor, Radai Laslo, Erdeš Laslo, Kockaš Laslo, Kuruc Bela, Kulčar Laslo, Leiner Ferenc, Šereš Marton, Sigetvari Mikloš i mnogi drugi.

Mnogima od nas je bilo teško, jer nismo govorili srpski. Nismo uvek razumeli šta nam saborci govore, ali su se oni trudili da premostimo teškoće koje su time bile prouzrokovane. Tako se meni desilo, da sam nakon oslobodenja Požarevca u okolini Smedereva, gde smo uništili neprijateljske snage koje su brojale 20 000 vojnika i sprečili njihovo spajanje sa nemačkim snagama koje su branile Beograd, da se odvojim od svoje jedinice, koja je bila u sastavu 9-te brigade 23. divizije i priključim se jedinicama 6-te ličke proleterske brigade. Sa

N. T.
 Datum 3-XI 1944
 OTPUSNICA (ličke ustanove)
 Prezime Šer...
 Ime Mikloš
 JEDINICA 9-te brigade 23. divizije
 UPUTSTVA
 Period 3 dana
 Sposobnost za svoj posao
 Sljedeći kontrolni pregled
 Da li je čist od ulju

Otpusna lista Sigetvari Mikloša iz bolnice

tim jedinicama uzeo sam učešća u borbama za oslobodenje Beograda. Nakon oslobodenja glavnog grada Jugoslavije, bez odmora smo preko Zemuna nastavili da gonimo neprijatelja, sve do poteza između Sremske Mitrovice i Rume, gde smo naišli na snažan otpor. Posle ranjavanja, ponovo sam se vratio u Beograd.

U borbama oko Avale, bio je ranjen Marković Janoš, a život je izgubio Sas Karolj. Nakon oslobodenja jugoslovenskog glavnog grada većina Madara se vratila kući. Međutim, neki su i dalje učestvovali u teškim borbama za oslobodenje Kragujevca, Kraljeva i Čačka.

U borbama za oslobodenje Čačka, teško je ranjen Keledi Bela, a 22. oktobra, u tim borbama je herojskom smrću poginuo tridesetogodišnji Rozenberg Deže (Rosenberg Dezső) iz Ujpešta. Prvog januara 1945. godine, narodno-oslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, prerasli su u oslobodilačku armiju, što je bio značajan napredak u razvoju i organizovanju Jugoslovenske Narodne Armije.

Na osnovu mojih saznanja, u sastavu snaga Oslobodilačke Armije Jugoslavije, ostali su: Bihari Zoltan, Erdei Laslo, dr Erdelji Laslo, Garai Derd, Jakob Samuel, dr Pal Marković, dr Derd Roman, Haber Šandor, Keledi Bela, Zagon Erne, Polak Andor, Farago Akoš, Pataki Ervin i dr Artur Derd Fejer.

Po završetku rata, nakon potpunog oslobodenja Jugoslavije, borci Madari, vratili su se u Beograd, a kasnije sa zadnjom grupom tokom jula 1945. godine, stigli su kući u Madarsku. Sa sobom su doneli sećanje na teške, ali nezaboravne mesece provedene sa jugoslovenskim saborcima.

Među jugoslovenskim partizanima i vojnicima, madarski borci „Borani“, bili su okruženi pažnjom i poštovanjem, naročito lekari koji su bili postojani i u najbeznadnijim situacijama, vršeći svoje sanitetske dužnosti, a kada je trebalo, braneći sa oružjem u ruci, ranjene i bolesne. Najveći značaj učešća ljudi iz Madarske u jugoslovenskoj narodno-oslobodilačkoj borbi je u tome, što su oni nalazeći svoje mesto dali dokaze svojih antifašističkih opredeljenja i svog revolucionarnog patriotizma.

VII

Ono što hronika naziva „Borskom kolonom smrti“ u širem značenju, obuhvata sve ono što se dešavalo od sakupljanja prinudnih radnika u Boru, pa preko masovnog pokolja u Crvenki, i sve što se događalo stim u vezi, do konačnog oslobodenja. U užem smislu, na „kolonu smrti“ odnose se zločini koji su se dešavali posle Crvenke na putu do Baje i Mohača.

Razlike između ta dva pojma, mogu se obrazložiti sledećim konstatacijama. I u logorima su se događali zločini, a tretman je nedvosmisleno pretstavljao genocid nad ljudima. To se nastavilo i na putu od Bora do Crvenke, bar na njegovom većem delu. Situacija se međutim konstantno pogoršavala. Celo vreme se išlo usiljenim maršem, koji su prinudni radnici sve teže izdržavali, sve ih je više bez svesti ostajalo iza kolone. Fizički iscrpljeni prinudni radnici, morali su dnevno prelaziti i po 30 kilometara noseći na leđima opremu i stvari oficira i čuvara. Put ih je vodio pored logora Heidenau, pa preko Žagubice, Krepoljina,

Petrovca na Mlavi, Male Krsne, Požarevca i Smedereva, a kolona je bila razvučena čitavih pet kilometara.

Nalazeći se uvek i na čelu i na zečelju, batinajući i psujući celo vreme, oficiri i čuvari su pratili glavninu kolone. Za njima je išla grupa onih koji su „zaostali“, isto tako razvučena kilometrima. Čopajući, batrgajući se sa rancima i prosjačkim torbama na ledima, veoma su izgledom potsećali na prosjake. Nije to bilo za čudo, jer su sami morali brinuti o svojoj ishrani, nalazeći na putu trulo voće i povrće ili proseći u naseljenim mestima kroz koja su prolazili.

Mada je ishrana za pratiocce bila organizovana, zbog neprekidnog marša — a više zbog toga što nisu raspolagali voznim parkom — stalno je slabila. I stanovništvo se prema njima neprijateljski odnosilo, što je rezultiralo time što su se čuvari u stvari plašili dok je kolona prolazila tim krajevima. Primer koji to potkrepljuje je događaj koji se zbio oko Žagubice kada je kolona satima stajala, jer se „nešto mrdalo u gustišu“. Bojali su se partizanskog napada. Posle ovog događaja, noćne odmone su najčešće provodili u blizini naseljenih mesta, na otvorenom prostoru na kiši i u blatu.

Mada zvuči paradoksalno, svoju su nervozu ispoljavali sve češćim pucanjem u prinudne radnike. To se događalo onda kada bi neko zbog svojih fizioloških potreba izašao iz kolone. Više čuvara odjednom je pucalo u dotičnog, pravdajući to time, da sprečavaju pokušaj begstva. Disciplina je postepeno popuštala. Iako su pratioci sve češće pucali u prinudne radnike, dešavalo se da zajedno kucaju na seoske prozore, tražeći hranu. Vojnici su neretko otimali od prinudnih radnika iole vredne predmete, koje su ili zadržavali kod sebe ili trampili za hranu. Prema njima se stanovništvo veoma neprijateljski ponašalo, odbijajući da im daje hranu, dok su prinudne radnike pomagali. Davali su im hrane iako je ona, s obzirom na broj prinudnih radnika, često bila nedovoljna.

Usput je srpsko stanovništvo, u glavnom žene, davalo prinudnim radnicima, hleba, slanine, mleka, grožđa, naročito onima koji su zaostali. U selima u kojima su ranije bili obavešteni o prolasku kolone, čekali su ih sa toplim hlebovima i slaninom. Pratioci, mađarski i nemački vojnici, puškama su sprečavali seljake u njihovom dobročinstvu.

Nesebična briga koju je srpsko stanovništvo pokazalo prema nepoznatim stranim prinudnim radnicima prosjačkog izgleda, neopisivo je pozitivno delovala na ljude. Preživeli se i danas sa zahvalnošću sećaju dobročinstva tog naroda.

Na putu od Bora do Beograda, bilo je više smrtnih slučajeva. Nemački vojnici na konjima su više puta upadali među redove i na taj način izdvojene, kosili mašinskim puškama. Drugi način tamanjenja ljudi je bio sledeći: Kada bi neko od prinudnih radnika zatražio dozvolu da istupi iz kolone radi svojih potreba, jednostavno je bio ubijen. Na odmorištu u okolini Smedereva, da bi utočio svoju glad, Vintergrunt Lajoš (Vintergrunt Lajos) je ubrao jedan klip kukuruza. Po naredenju poručnika Juhasa, Vintergrunta je ubio desetar Salai.

Kolona je 25. septembra stigla pred Beograd. Kada su pripadnici „prve borske grupe“ sa obronaka Avale ugledali, na popodnevnom suncu blistajući pompezni beli grad, začula se komanda „stoj“. Put ih je dalje vodio preko Beograda do zemunskog ostrva do paviljona međunarodnog sajmišta, gde su trebali za nekoliko dana dobiti krov nad glavom.

Ne mora se ni reći u kakvom su se neopisivo lošem stanju nalazili prinudni radnici. Sama njihova pojava predstavljala je oživotvorenje samoga pakla. Ljudi, bolje rečeno, pokretni ljudski skeleti, u ritama, krvavih ranjavih nogu, sa džakovima vezanim oko sebe, izgledali, lišeni bilo kakve mogućnosti održavanja lične higijene, stigli su do pred sam glavni grad. To, u kakvom su stanju, uočili su naravno i pratioci. Zaustavili su kolonu i pokušali da spoljni izgled ljudi, koliko toliko dovedu u red. To je međutim bilo bez ikakvog izgleda na bilo kakav uspeh, pa su odlučili da kolonu kroz grad provedu u sivilu večernje izmaglice. Kolona se preko samog centra grada uputila prema zemunskom mostu. Ulice, kafane i terase poslastičarnica, bile su pune ljudi. Ono što su takođe primetili prinudni radnici, bili su u grozdove načičkani tranvaji sa ljudima koji su se vraćali sa neke fudbalske utakmice. Pojava kolone u pratnji vojnika sa isukanim bajonetima na puškama, na prolaznike je delovala elementarnom snagom. Počeli su se skupljati na ivicama trotoara, vikali su, mahali, uletali među redove deleći ljudima pare, cigarete, hleb, voće. Bilo je i takvih, koji su sa sebe skidali sakoe i košulje i davali ih prinudnim radnicima. Žene, ali i mnoge muškarce, prizor je ganuo do suza. To je trajalo samo dotle dok se nisu pojavila nemačka transportna vozila. Na njima su bili SS-ovci koji su bajonetima odstranili građane, a prinudne radnike naterali da trčećim korakom prođu kroz grad.

U Zemunu su kolonu smestili u paviljone sajmišta i tu su ih nahranili. Posle zadržavanja od četiri dana put su nastavili prema Novom Sadu — zbog nesigurnog terena — zaobilazno, preko Pančeva — Jabuke — Glogonja — Opava i Titela. Predah u Zemunu je doprineo tome da su uopšte mogli da nastave put. Delom zbog toga što su mogli da se odmire i osveže umivanjem, a delom i zbog toga što su građani i pored stalnog čuvarskog nadzora, uspevali kroz žice da doture pasulj, brašno, hleb, pečeno meso i novine. U Titelu su se pored mađarskih čuvara, koloni priključili i nemački organi održavanja javnog reda. U tom šarolikom društvu bilo je i ustaša, starijih i sasvim mladih, kao i fašista iz Bosne sa turskim fesovima na glavi. Uz pomoć srpskog življa iz kolone je do Novog Sada uspelo pobeći oko dvestotinu ljudi. Na tom delu puta, pratioci su ubili oko 40 ljudi, većinom zbog krađe kukuruza i šećerne repe, jer na tom delu puta hranu nisu dobijali. Vode su samo iz bara pored puta mogli da piju. Glavna nemačka komanda za Balkan bila je obavешtena o prolasku kolone prinudnih radnika iz Bora za Mađarsku. Iz te komande je stigla direktiva nemačkim organima za održavanje javnog reda i SS-ovcima, da od mađarskih pratilaca preuzmu praćenje kolone i drže je na oku. Posle dvodnevnog zadržavanja u Novom Sadu, gde su bili smešteni u ispražnjene javne zgrade, ciglane, svilare i sl. put su nastavili trećeg oktobra. Za vreme boravka u Novom Sadu bilo je više uspešnih bekstava. Neki prinudni radnici su na sigurno mesto dospevali uz pomoć lekara, Srba i Mađara. Za oko 50 prinudnih radnika, put patnji i stradanja, ovde je bio završen.

I na sledećoj deonici bilo je bekstava i iskradanja iz kolone. Moskvic La-slo (Moszkovitz László) sa jednim drugom, sedam kilometara posle Novog Sada, u ataru sela Čenej, sakrio se u kupi kukuruzovine. Begunce su pronašli srpski seljaci, koji su ih skrivali i hranili sve do oslobođenja. Ti događaji su

prethodili dolasku kolone razvučene kilometrima u Crvenku, gde su po ustaljenom običaju smešteni u ciglanu. (Glaser, Velker, Raneh).

U noći između 5. i 6. oktobra. (Dan mađarske nacionalne žalosti), počeo je satanski organizovan masovni pokolj, koji su do sada mnogi opisali. Sećanje na tu noć, još i danas kod preživelih svedoka, budi bolne uspomene.

Do ciglane je kolonu dopratila mađarska čuvarska grupa. I smeštaj u ciglanu su oni nadzirali. Kada su počeli pozivi u stroj, govorilo se nemački, mađarski pratioci su „nestali“. Zašto su to Nemci uradili? Da li su želeli da demonstiraju svoju snagu pred demoralisanim Mađarima? Bez razloga, stotine ljudi su postale žrtve. Tim činom, SS-ovci su kod lokalnog stanovništva, prema sebi još više pojačali mržnju. Ili su na kraju krajeva, jednostavno utolili svoj zločinački nagon, ubijajući slabe, bolesne i nenaoružane . . . ?

Ovom retoričnom pitanju, istorija je dala dostojan odgovor! U noći šestog oktobra, nešto posle ponoći, odigrao se krvavi crvenački maskar. Petog oktobra, mađarski pratioci su transport predali delovima divizije „Princ Eugen Savojski“, koja je bila locirana u Crvenki. Mađarski pratioci su znali da prinudne radnike čeka smrt. Kao dokaz, može da posluži podatak, da je neposredno posle primopredaje, kadetski narednik Talaš, sa dva nemačka vojnika odveo dve čete subotara i pripadnika sekte jehovina braća. Na Talašovu zapovest, pre polaska, subotari i još 50 prinudnih radnika, proširili su jednu već eksploatisanu jamu iz koje se vadila glina, i potom su napustili mesto događaja. Noću oko 23 h, SS-ovci su iz sušara i peći, počeli izvoditi ljude. Unutra je bio totalan mrak tako da se ljudi nisu videli. Fašističke zveri su uz svetlost reflektora isterivali momke u grupama od po dvadeset ljudi, odvodili ih na stratišta, oduzimali im zadnje vrednosti i stavljali žrtve da stoje na ivici jame. Na svakog od dvadeset ljudi, dolazio je po jedan SS krvnik, koji je iz automata pucao u potiljak svojoj žrtvi. Neki su padali pravo u jamu, neki pored. Sledeća grupa je morala svoje drugove gurati u jamu pre nego i sami budu ubijeni. To je išlo tako sve dok iznenada nije stiglo naredenje koje je prekinulo krvavi pir. Za blizu sat vremena, pobijeno je 760 prinudnih radnika. Iz jame su se u jutarnjim časovima još čuli jauci, pa su dželiti u nju bacili deset ručnih bombi. I pored toga, nekoliko ljudi je ostalo u životu i njih su sutradan spasli srpski seljaci i skrivali ih do oslobođenja. To su bili: Potsman Vilmoš (Pottasman Vilmos), Hoeh Lajoš (Hoe Lajos), Cigler Natan (Ziegler Nátán), Mandel Jene (Mandel Jen) i dva mladića iz Budimpešte.

Od preostalih prinudnih radnika formirane su dve grupe po 700-800 ljudi i na komandu „Fünf in ein Rein“, jednu su povelili prema Mohaču a drugu prema Baji.

U narednim redovima biće reči o sudbini grupe koja se kretala u pravcu Mohača.

U pratnji samo jednog SS oficira, kolona se kretala veoma brzo. Kao da su želeli da se što pre udalje od mesta događaja. Prilikom dolaska u svako naredno veće naseljeno mesto, kod prinudnih radnika javljala se slutnja da će se prethodni događaji ovde ponovo nastaviti . . .

Ta slutnja je pojačana činjenicom da su formirana odeljenja koja su nosila na ramenima lopate i ašove, a iz iskustva su znali čemu taj alat služi . . .

Oficir je nakon 5-6 kilometara zaustavio kolonu i saopštio je da će sigurno biti nahranjeni ako budu disciplinovani, naročito u smislu održavanja reda u koloni od pet ljudi. Takođe je saopštio da će se od naselja do naselja menjati nemački pratioci predavajući ih jedan drugima. I šta se desilo? Kada su stigli do jednog većeg naseljenog mesta, u seniku jednog povećanog dvorišta, čekali su ih SS kuvari u belim keceljama — sa punim kazanom govedeg gulaša. Koliko da je iznenađenje bilo veliko, tako je i cena bila visoka. Ljudi su veoma brzo pojeli masno jelo, ali su sutradan od proliva jedva mogli da nastave put. U tom su stigli i novi pratioci. Primetili su da su stanovnici nestali sa ulica. Na svim prozorima su bile spuštene žaluzine i tek bi neko kroz uske otvore provirio pažeći da ga neko ne primeti.

Od nemačkih pratioca su doznali da su lokalne vlasti zabranile zadržavanje na ulici za vreme prolaska kolone. Naredenje se odnosilo i na to, da prozori moraju biti spuštениh zavesa ili žaluzina. Mora se reći da je prizor koji su pružali, skretao užasnuti pogled žena i muškaraca. Starije žene, videći na glavama prinudnih radnika mađarske vojničke kape, uzvikivale su plačući: Zar se tako vraćaju sa fronta naša deca? Velika većina ljudi i nije znala ko su oni. Bilo je i naselja u kojima su preko razglasa obnarodovali da će proći kolona pohvatanih dezertera i izdajnika. Oni koji ih budu gledali, obraćali im se ili davali im nešto, biće kažnjeni.

Svakodnevno smenjivanje pratioca, odsustvo ličnih kontakata, davalo je potstreka da čine zločine. Svakodneva je bila praksa trčanje i ubijanje onih koji zaostanu. Isto je čekalo one koji su kvarili petoredni poredak kolone, ili one koji nisu izdržavali tempo. Kada je za to postojala mogućnost, prinudni radnici su vraćali u red svoje drugove i često bi oni dobijali novu snagu da nastave put. Ali smanjivanje brojnog stanja, bila je stvarnost. Pratioci nikome nisu odgovarali za broj, stanje je uvek bilo redovno. Kolonu su stalno pratila odeljenja sa lopatama i pijucima za ukop poginulih, dok ne bi red došao i na njih. Retko i samo slučajno bi neki od njih ostao u životu, kao oni koji su preživeli pomor u Crvenki. To je bilo zbog toga što su pored njih često prolazile nemačke jedinice najrazličitijih rodova vojske, čiji su pojedinci rafalima iz automatskog oružja pucali u redove ili one koji su se odmarali pored puta. Oni su se na taj način zabavljali i šalili, a mete su im bili prinudni radnici.

Grupa koja je iz Crvenke krenula prema Baji bila je nešto brojnija, ali dok je stigla do Baje i gubici su srazmerno bili veći.

Kao što je već rečeno, u koloni koja je krenula iz Bora, kod Crvenke u njoj više nije bilo subotara, nazarena i jehovine braće. Njih su mađarski čuvari 8. oktobra peške doterali do Sombora, odakle su 17. oktobra, stigli u Sentkiraljsabada, sa one strane Dunava. Međutim, dok su još išli prema Somboru, usput su nailazili na ubijene prinudne radnike, na brzu ruku sahranjene nekadašnje drugove. Čak su sreli i jednu zaostalu grupu. Tada je Bor već dve nedelje bio slobodan, a oni koji su ga prvi napusitli, još uvek su se batrgali prema Baji. Pratioci od Sombora kolonu nisu vodili glavnim već jednim sporednim putem u pravcu, Gara — Vaškut — Baja. I na tom putu je nastavljena likvidacija prinudnih radnika. Već spomenuti bosanski fašisti, dugim bodežima boli su one koji su zaostajali, a od zadobijenih rana, mnogi su umrli. Noć, 11. oktobra, ko-

lona je provela na jednom pašnjaku pod otvorenim nebom pored mesta Gara. U jutro, nemački dželatari su na prinudne radnike, koji su još spavali naterali seosko stado krava. Mnogi su tu našli smrt.

Kolona je u Baju stigla 12-tog, a u Mohač 14-tog oktobra. U oba ova grada, uz pomoć lokalnog stanovništva i lekara u gradskim bolnicama, mnogima je uspelo da pobegnu i tu dočekaju oslobođenje.

U Mohaču je to uspelo dr Bačan Derdu (Battyán György) i još nekolicini njegovih drugova.

**PREDSEDNIK
SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE
JUGOSLAVIJE**

JOSEF BROZ TITO

**POVODOM DVADESETOGODIŠNJICE POBEDE
ANTIFAŠISTIČKE KOALICIJE
ZA UČEŠĆE U OSLOBODILAČKOJ BORBI
NARODA JUGOSLAVIJE
I DOPRINOS ZAJEDNIČKOJ POBEDI NAD
FAŠIZMOM ZA ZBLIŽAVANJE I PRIJATELJSTVO
MEDJU NARODIMA**

DODELJUJE RATNOM DRUGU

Sigetvari Miklós

SPOMEN MEDALJU

U ZNAK PRIZNANJA I ZAHVALNOSTI

**U BEOGRADU,
DANA 26. oktobra 1975.**

PREDSEDNIK REPUBLIKE.

Tito

Ukaz o dodeljivanju Spomen medalje Sigetvari Miklošu

U Baji, novinaru Palašti Laslu (Palásti László) i lekarima dr Silašu, dr Kleinu, dr Kadaru, kao i Ingus Šandoru i Brener Erneu.

Petnaestog oktobra, nakon preuzimanja vlasti od strane Salaši režima, kolonu su u Baji i Mohaču od Nemaca ponovo preuzeli Madari. Oni su do skeleta omršavelu i u dronjke odevenu kolonu, povelu ka Sentkiraljsabada. Dnevno su morali prelaziti 40 kilometara. Zaostale su čuvari redovno ubijali, a 17. oktobra kolona je stigla u Banjhad, u opštini Svad. Tamo ih je jedan oficir odveo na jednu livadu sa objašnjenjem da će se demobilisati. Tamo ih je čekala folksbund SS formacija iz Banjhada, koji su jednu grupu prinudnih radnika poubijali rafalima iz automatskog oružja.

Kada su iz Banjhada stigli u Sentkiraljsabada, nad preživelim prinudnim radnicima, komandu je ponovo preuzeo borski krvnik, potpukovnik Maranji. Prvo što je taj krvnik uradio, bilo je streljanje sedam prinudnih radnika. One koji su još uvek bili u životu, iz Sentkiraljsabada povelu su u Mošonmadarovar, pa preko Hedhaloma čak do nemačke granice gde su ih predali Nemcima.

Šta se dogodilo sa preživelim „Boranima“?

Svi su dospeli u razne austrijske i nemačke koncentracione logore: Mathausen, Vosterburg, Buchenwald, Bergenbelsen, u kojima su stradali od ruku zločinaca.

Ova studija nema za cilj da govori samo o strahotama, ona pre svega želi da dá, sliku o hrabrim ljudima, spremni da se žrtvuju, koji su u jednom trenutku predstavljali presudnu većinu društva jedne države.

Stigao sam na kraj svojih sećanja. Govorio sam o mnogim tužnim događajima. Ostaje još krajnja bilansa. Šta se zapravo dogodilo posle rata sa prinudnim radnicima i njihovim ubicama. Od 6 200 borskih prinudnih radnika, u životu je ostalo oko 2 200, uglavnom onih iz druge grupe koje su partizani oslobodili i spasili sigurne smrti.

Iz prve trafične kolone ostalo je u životu jedva oko stotinu. Oni koji nisu ubijeni u Crvenki, stradali su u austrijskim ili nemačkim logorima smrti.

Jugoslovenska Socijalistička Federativna Republika i Demokratska Republika Mađarska, veliku većinu krivaca izvela je pred sud i njih je stigla zaslužena kazna.

Sudovi Mađarske Demokratske Republike na smrt su osudili: nadporučnika Juhas Pala (Juhász Pál) zapovednika logora Vorarlberg, Talaš Andraša (Tálas András) vodnika pitomca, vodnika Kats Jožefa (Katz Jozsef), vojnika Sokolovic Ferenca (Sokolovits Ferenc) inače boksera, vodnika Astaloš Ferenca (Asztalos Ferenc) i narednika Časara (Császár) najvećeg ubicu. Smrtne presude su izvršene.

Jugoslovenski sud je natporučnika Halas Jenea (Halász Jenő) zapovednika logora Laznica, osudio na pet godina zatvora. Vojnika Čataria (Csatári) na šest meseci zatvora. Desetara Šnicer Janoša (Schnicer János) i desetara Horvata (Horvath), partizani su streljali.

Sa mađarskog preveo: Stevan Molnar

MEMORIES OF FORCED WORKER

S u m m a r y

During the second world war, under the German occupation, people under going the military servis from Serbia, Greece and Poland, Jews from Bačka and Hungary, war prisoners and political convincts from Italy, France and other countries, had to serve "Arbeitsdienst" and forced work in the mine Bor. They all were placed in numerous concentration camps located near the mine and on the route of the railway line Bor — Žagubica, in those times under construction.

There were about 6200 Jews from Bačka and Hungary and the majority of them worked in the mine, on the railway line or they were engaged on felling trees in the woods of Homolje in the surrounding of Bor. The German organization Tot was in charge for manpower, but supervision and guard in the camps was committed to Hungarian soldiers and officers.

The work was very hard, especially carrying of large tree trunks and pushing the overfilled carts under the supervision of the guards, who besides the guns, had also sticks or whips for the „undisciplined" workers.

Punishment at the work site for unrealized duty, or not obeying the orders in the camp, was very cruel and frequend. In spring 1944 court-martial was introduced by which the forced workers, besides the brutal physical punishment, were sentenced to hard work or condemned to death.

The work lasted 12 hours a day, the conditions were very bad, the tools were old and primitive, anger was everywhere.

Food was bad and every day the same, while the officers and soldiers had specially prepared food. Working conditions were hard and clothes had quickly torn and shoes got worn out, besides, the hungry and bad dressed workers could not satisfy the working norm.

The health of the camp inmates was bad according to the lack of vitamins in food, bad clothes and very bad hygenical conditions, besides, injuries at work were very fruequent. Furthermore, in the emergency ward doctors — camp inmates were working, but they couldn't help anyone because of the lack of drugs and instruments.

Very bad working and life conditions, punishments and mistreatings, reflected negative in workers' psychological state and temper. Since May 1944 a few small groups of workers escaped by the help of the people living in the surrounding of Bor.

The majority of the fugitives joint the partisans took part in the liberation war of the country. However, some of those runaways didn't succeed, they were caught and brutally punished.

The cruelest terror and war crime was performed on workers of Jewish descend on the "March of Death" at their evacuation from Bor, since the middle of September to the beginning of October 1944.

In the first column, out of three thousand men, there was the famous poet Mikloš Radnoti, only a few men reached the Jugoslave — Hungarian border. The majority of workers were liquidated on the way by the Hungarian and German guards. After the war, only a small number of camp inmates returned home.

The units of the 23rd brigade of the National Liberation War-liberated the second group of Jewish workers.

Enclosures:

Sigetvari Mikloš as a participant of National Liberation War

Sigetvary Mikloš — Discharge papers from hospital

Decree of awarding a remembrance medal